

کارگاه برنامه‌ریزی روستایی

(رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی)

دکتر گیتی صلاحی اصفهانی دکتر ریحانه سادات سلطانی مقدس

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار..... یازده

راهنمای مطالعه کتاب..... سیزده

فصل اول. مروری بر مفهوم و قلمرو برنامه‌ریزی روستایی - عشایری.....	۱
هدف کلی.....	۱
هدف‌های یادگیری.....	۱
مقدمه.....	۱
۱-۱ تعاریف و مفاهیم.....	۲
۱-۱-۱ روستا.....	۲
۲-۱-۱ عشایر.....	۳
۳-۱-۱ برنامه.....	۴
۴-۱-۱ برنامه‌ریزی.....	۵
۵-۱-۱ برنامه‌ریزی روستایی.....	۷
۶-۱-۱ برنامه‌ریزی توسعه روستایی.....	۹
۲-۱ هدف‌های برنامه‌ریزی.....	۱۰
۳-۱ روند برنامه‌ریزی روستایی.....	۱۱
۴-۱ فرایند برنامه‌ریزی.....	۱۴
۵-۱ ابعاد برنامه‌ریزی.....	۱۶
۶-۱ فرایند برنامه‌ریزی روستایی.....	۱۷
۷-۱ انواع برنامه‌های توسعه روستایی.....	۱۸
۸-۱ سطوح برنامه‌ریزی.....	۲۲
۹-۱ روابط بین سطوح برنامه‌ریزی.....	۲۴
۱۰-۱ مفاهیم برنامه‌ریزی عشایری.....	۲۵

۲۷	۱۱-۱ برنامه ریزی عشایری.....
۲۸	خلاصه فصل اول.....
۲۹	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل اول.....

۳۱	فصل دوم. اهمیت و جایگاه کارگاه برنامه ریزی روستایی - عشایری.....
۳۱	هدف کلی.....
۳۱	هدف های یادگیری.....
۳۱	مقدمه.....
۳۲	۱-۲ اهمیت کارگاه برنامه ریزی در توسعه روستایی.....
۳۲	۲-۲ ضرورت کارگاه برنامه ریزی روستایی.....
۳۴	۱-۲-۲ جمعیت روستایی کشور.....
۳۶	۲-۲-۲ سطح زیرکشت کشاورزی.....
۳۶	۳-۲-۲ اهمیت روستاهای کوچک.....
۳۸	۴-۲-۲ تنگناهای شهرها.....
۳۹	۵-۲-۲ مکان یابی روستاها.....
۳۹	۶-۲-۲ عدالت اجتماعی.....
۴۰	۷-۲-۲ جایگاه کشاورزی.....
۴۰	۸-۲-۲ اهمیت پایداری سکونتگاه های روستایی.....
۴۱	۹-۲-۲ گسترش گردشگری روستایی.....
۴۳	۱۰-۲-۲ سرمایه های روستایی و توسعه پایدار.....
۴۳	۱۱-۲-۲ سرمایه اجتماعی.....
۴۴	۱۲-۲-۲ رویکرد توسعه روستایی.....
۴۵	۱۳-۲-۲ توسعه پایدار روستایی.....
۴۹	۳-۲ راهبردهای برنامه ریزی عشایری.....
۵۰	۱-۳-۲ سامان دهی عشایر کوچنده.....
۵۱	۲-۳-۲ ایجاد اشتغال پایدار.....
۵۱	۳-۳-۲ ارتقاء کیفیت زندگی.....
۵۲	۴-۲ اسکان عشایر و سیاست ها و برنامه های پس از انقلاب اسلامی.....
۵۵	۵-۲ جایگاه برنامه ریزی عشایری در برنامه های کلان.....
۶۱	خلاصه فصل دوم.....
۶۱	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل دوم.....

۶۳	فصل سوم. روش تحقیق در روستا و اصول کار در مطالعات روستایی - عشایری.....
۶۳	هدف کلی.....
۶۳	هدف های یادگیری.....
۶۳	مقدمه.....

۱-۳	ویژگی های تحقیق علمی.....	۶۴
۱-۱-۳	افزایشی بودن.....	۶۴
۲-۱-۳	تجربی بودن.....	۶۵
۳-۱-۳	نظم داشتن.....	۶۵
۴-۱-۳	تعمیم پذیری.....	۶۵
۵-۱-۳	تخصص طلبی.....	۶۵
۶-۱-۳	دقت و صحت در مشاهده و توصیف.....	۶۶
۷-۱-۳	منطقی و عینی بودن.....	۶۶
۸-۱-۳	صبر طلبی.....	۶۶
۹-۱-۳	جرات طلبی.....	۶۶
۱۰-۱-۳	دقت طلبی در تحقیق.....	۶۶
۲-۳	انواع تحقیق در روستا.....	۶۷
۱-۲-۳	براساس هدف.....	۶۷
۲-۲-۳	براساس نحوه گردآوری اطلاعات.....	۶۷
۳-۲-۳	روش های تحقیق بر مبنای ماهیت مسائل جغرافیایی.....	۶۸
۳-۳	تحقیق در برنامه ریزی روستایی - عشایری.....	۶۹
۴-۳	تدوین مدل مفهومی.....	۷۰
۱-۴-۳	فرایند تحقیق.....	۷۰
۵-۳	اصول کار در مطالعات روستایی - عشایری.....	۷۲
۱-۵-۳	مشخص کردن زمینه موضوع.....	۷۲
۲-۵-۳	محدود کردن موضوع.....	۷۲
۳-۵-۳	انتخاب عنوان.....	۷۳
۴-۵-۳	مبانی و چارچوب نظری.....	۷۵
۵-۵-۳	مشخص کردن محدوده تحقیق.....	۷۶
۶-۵-۳	تدوین فرضیه های تحقیق.....	۷۸
۷-۵-۳	انتخاب روش تحقیق.....	۷۸
۸-۵-۳	روش های جمع آوری داده ها.....	۷۹
۶-۳	روش های گردآوری اطلاعات.....	۷۹
۱-۶-۳	روش های کتابخانه ای یا اسنادی.....	۸۱
۲-۶-۳	روش های میدانی.....	۸۳
۳-۶-۳	روش های ترکیبی.....	۸۳
۷-۳	ابزار اندازه گیری در تحقیق.....	۸۵
۱-۷-۳	مصاحبه.....	۸۵
۲-۷-۳	پرسش نامه.....	۸۶
۸-۳	تعیین حجم نمونه.....	۸۹
۹-۳	انواع نمونه گیری.....	۹۲

۹۳.....	۱۰-۳ مرحله نهایی.....
۹۴.....	خلاصه فصل سوم.....
۹۵.....	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم.....
۹۷.....	فصل چهارم. تحلیل اطلاعات و تهیه نقشه در برنامه‌ریزی روستایی- عشایری.....
۹۷.....	هدف کلی.....
۹۷.....	هدف‌های یادگیری.....
۹۷.....	مقدمه.....
۹۸.....	۱-۴ پردازش نتایج پرسش‌نامه به صورت دستی.....
۹۸.....	۲-۴ کاربرد رایانه در جغرافیا.....
۱۰۰.....	۱-۲-۴ استفاده از نرم‌افزار.....
۱۰۰.....	۲-۲-۴ پردازش نتایج به شیوه رایانه‌ای.....
۱۰۱.....	۳-۴ تجزیه و تحلیل داده‌ها در نرم‌افزارهای آماری.....
۱۰۱.....	۱-۳-۴ تجزیه و تحلیل با استفاده از آمار توصیفی.....
۱۰۲.....	۲-۳-۴ تجزیه و تحلیل با استفاده از آمار استنباطی.....
۱۰۳.....	۴-۴ استفاده از نرم‌افزارهای آماری در برنامه‌ریزی روستایی- عشایری.....
۱۰۳.....	۱-۴-۴ نمونه آزمون‌های عملیات در نرم‌افزار SPSS.....
۱۰۷.....	۵-۴ ترسیم نقشه‌ها و نمودارها بر روی رایانه.....
۱۰۸.....	۱-۵-۴ نقشه‌ها.....
۱۱۰.....	۶-۴ کاربرد نقشه‌های موضوعی در برنامه‌ریزی روستایی- عشایری.....
۱۱۰.....	۱-۶-۴ کاربرد نقشه‌های موضوعی در عمران روستایی.....
۱۱۱.....	۲-۶-۴ کاربرد نقشه‌های موضوعی در عمران زیستگاه‌های عشایری.....
۱۱۱.....	خلاصه فصل چهارم.....
۱۱۲.....	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم.....
۱۱۵.....	فصل پنجم. کاربرد نقشه و تهیه و تفسیر نقشه‌های وضع موجود و مطلوب مطالعات روستایی- عشایری.....
۱۱۵.....	هدف کلی.....
۱۱۵.....	هدف‌های یادگیری.....
۱۱۶.....	مقدمه.....
۱۱۶.....	۱-۵ تهیه و تفسیر نقشه‌های مطالعات روستایی.....
۱۱۶.....	۱-۱-۵ نقشه موقعیت جغرافیایی روستا.....
۱۱۷.....	۲-۱-۵ نقشه ویژگی‌های زیست محیطی روستا.....
۱۱۹.....	۳-۱-۵ نقشه منابع آب روستایی.....
۱۲۱.....	۴-۱-۵ نقشه جمع‌آوری آب‌های سطحی.....

۱۲۲	۵-۱-۵ نقشه ویژگی های جمعیتی روستا
۱۲۶	۶-۱-۵ بررسی ویژگی های اجتماعی روستایی
۱۲۶	۷-۱-۵ ویژگی های اقتصادی روستا
۱۲۷	۸-۱-۵ شناخت عوامل مؤثر در شکل گیری و استقرار روستا
۱۲۸	۹-۱-۵ نقشه مراحل توسعه کالبدی روستا
۱۲۹	۱۰-۱-۵ نقشه شناخت کیفیت ابنیه روستایی
۱۳۱	۱۱-۱-۵ تعیین تعداد واحدها و ابعاد قطعات مسکونی
۱۳۱	۱۲-۱-۵ نقشه بناها و بافت های با ارزش احتمالی روستا
۱۳۲	۱۳-۱-۵ نقشه معابر روستایی
۱۳۵	۱۴-۱-۵ نقشه شبکه بندی معابر
۱۳۷	۱۵-۱-۵ نقشه تعیین محدوده محلات و مراکز آنها
۱۳۷	۱۶-۱-۵ نقشه کاربری اراضی موجود روستایی
۱۴۱	۱۷-۱-۵ نقشه حوزه نفوذ روستا
۱۴۳	۲-۵ نقشه وضع موجود قلمروهای عشایری
۱۴۵	۳-۵ مطالعات وضع موجود عشایر
۱۴۷	۴-۵ نقشه های پیشنهادی روستایی
۱۴۷	۴-۵-۱ نقشه پیشنهادی معابر روستایی
۱۴۹	۴-۵-۲ نقشه کاربری های پیشنهادی روستایی
۱۵۱	۵-۵ نقشه تعیین سمت توسعه
۱۵۱	۶-۵ نقشه پیشنهادی عشایری
۱۵۲	۶-۵-۱ احیاء ایل راه های عشایری
۱۵۳	۶-۵-۲ ایجاد کانون های عشایری
۱۵۳	۶-۵-۳ ساخت استراحتگاه عشایری
۱۵۴	خلاصه فصل پنجم
۱۵۴	خودآزمایی چهارگزینه ای فصل پنجم
۱۵۷	فصل ششم. پروژه های کارگاه برنامه ریزی روستایی - عشایری
۱۵۷	هدف کلی
۱۵۷	هدف های یادگیری
۱۵۷	مقدمه
۱۵۸	۱-۶ تبدیل نتایج تحقیق به اثر تحقیقی یا پروژه
۱۵۸	۲-۶ تعریف پروژه
۱۵۹	۲-۶-۱ مراحل انجام یک پروژه
۱۶۰	۲-۶-۲ طرح و برنامه ریزی
۱۶۶	۳-۶ تفاوت پروژه و طرح
۱۶۷	۴-۶ پروژه تأثیرات کارآفرینی در نواحی روستایی

۱۶۹.....	۵-۶ پروژه ارزیابی طرح هادی روستایی.....
۱۷۱.....	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم.....
۱۷۳.....	پاسخنامه خودآزمایی‌های چهارگزینه‌ای.....
۱۷۵.....	منابع و مآخذ.....

پیشگفتار

سپاس یزدان بی‌همتا را که نگارش کتاب کارگاه برنامه‌ریزی روستایی به انجام رسید و اینک به دانشجویان رشته جغرافیا عرضه می‌شود. یکی از علومی که برای شناخت جهان هستی به ما کمک می‌کند، جغرافیاست و موضوع علم جغرافیا ماحصل روابط بین انسان و محیط است. جغرافیا نیز کلتی جامع‌نگر و فلسفی دارد و فلسفه‌نمایی آن همان شناخت حق تعالی است. این کتاب با عنوان کارگاه برنامه‌ریزی روستایی، به‌طور ساده به برخی از روش‌ها و شیوه‌های کارگاهی در تحقیق و تحلیل مطالعات روستایی و عشایری اشاره می‌کند و از درس‌های رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی و رشته‌های نزدیک آن، نوشته شده‌است. به‌طوری‌که رویکردهای مکانی-فضایی پایه تمام مطالعات میدانی است و اندیشمندان، زمین را آزمایشگاه جغرافیا دانسته‌اند که نظریات مطرح‌شده آزمون‌پذیر است و یافته‌های محققان عینی ارائه می‌شود. بنابراین تمرینات عملی کتاب راهنمای دانشجویان در به‌کارگیری نظریه‌ها و رویکردهای روستایی در قالب روش‌های عملی-میدانی است که انتظار می‌رود دانشجویان با دستیابی به مهارت‌های لازم بتوانند با کارهای عملی در حوزه برنامه‌ریزی روستایی آشنا شوند و تمرینات مفیدی انجام دهند. در پایان لازم می‌دانیم از تمام کسانی که در تدوین این کتاب ما را یاری کردند، تشکر کنیم. همچنین از صاحب‌نظرانی که با انتقادات سازنده و ارزنده خود ما را راهنمایی خواهند کرد، سپاسگزاریم.

گیتی صلاحی اصفهانی

ریحانه‌سادات سلطانی مقدس

راهنمای مطالعه کتاب

کتاب حاضر که هم اکنون در اختیار شماست، براساس سرفصل‌های جدید مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای دو واحد درسی رشته جغرافیا در دوره کارشناسی تدوین شده است. سرفصل‌های مصوب به شرح زیر است:

۱. مروری بر مفهوم و قلمرو برنامه‌ریزی روستایی- عشایری
 ۲. اهمیت و جایگاه کارگاه برنامه‌ریزی در مطالعات روستایی- عشایری
 ۳. روش تحقیق در روستا و اصول و مراحل کار در مطالعات روستایی- عشایری
 ۴. کاربرد نقشه در مطالعات و تحقیقات روستایی- عشایری
 ۵. چگونگی و مراحل جمع‌آوری آمار و اطلاعات در برنامه‌ریزی روستایی- عشایری و نحوه تبدیل آن‌ها به نقشه‌های موضوعی و کاربردی با استفاده از نرم‌افزارهای مربوطه.
 ۶. اصول تهیه و تفسیر نقشه‌های وضع موجود در مطالعات روستایی- عشایری
 ۷. اصول تهیه و تفسیر نقشه‌های وضع مطلوب (پیشنهادی) روستایی- عشایری
 ۸. پروژه کارگاه برنامه‌ریزی روستایی- عشایری
- با توجه به نظام آموزشی دانشگاه پیام نور سعی شده است مطالب این کتاب به صورت خودآموز تدوین شود تا دانشجویان با مطالعه این کتاب نهایت استفاده را از آن ببرند.
- برای فهم بهتر و بیشتر کتاب لازم است دانشجویان به طراحی آموزشی کتاب توجه و هدف‌های آموزشی کلی و مرحله‌ای هر فصل را مطالعه کنند.

انجام عملی فرایندها و اصول تحقیق در مطالعات روستایی- عشایری کتاب، شما را در تسلط کامل بر مفاهیم یاری می‌دهد و پروژه نهایی را با موفقیت به انجام می‌رسانید. امید است با مطالعه کتاب دانشجویان بتوانند درس کارگاه برنامه‌ریزی روستایی را با موفقیت بگذرانند و پروژه علمی خوبی تدوین کنند.

البته لازم است چند نکته مهم در مورد شیوه ارائه این درس بیان شود:

۱. مدرس مربوطه باید این درس را دوست داشته و در ارائه مطالب صاحب تجربه باشد (غیر از تجربه ارائه تعلیمی)

۲. در صورت استفاده از این کتاب، بهتر است محتوای آن با رعایت ترتیب فصل‌ها ارائه شود، به‌ویژه فصل پنجم کاملاً به دانشجو تفهیم شود.

۳. بدون انجام تمرین کافی و کار عملی، هدف این درس برآورده نمی‌شود. از این‌رو پیشنهاد می‌کنیم:

- دانشجویان از آغاز هفته سوم درس، هر دو هفته یک تمرین به‌صورت کتبی انجام و ارائه دهند (تهیه و تنظیم یک گزارش نسبتاً کوتاه با رعایت شیوه انجام مراحل کار).

- تهیه و تنظیم یک مقاله علمی در طول ترم

- تهیه و تنظیم پروژه با یک موضوع و ارائه آن در پایان ترم

کارهای لازم برای آماده‌سازی این نوشتارها بهتر است هم‌روند با شرح شیوه کار توسط استاد و با پیشرفت درس انجام شود.

- در صورتی‌که در طول ترم وقت کافی در اختیار باشد، بهتر است دانشجویان بخشی از کارهای لازم برای ارائه شفاهی را نیز در کلاس درس تمرین کنند.

- دانشجویان بعد از گذراندن این درس باید آموخته‌های‌شان را در ارائه‌های بعدی و همچنین در محیط‌های کاری کاملاً رعایت کنند.

فصل اول

مروری بر مفهوم و قلمرو برنامه‌ریزی روستایی - عشایری

هدف کلی

دانشجویان در این فصل ضمن آشنایی با مفاهیم برنامه‌ریزی روستایی، قلمرو برنامه‌ریزی روستایی و عشایری را نیز مورد بررسی قرار می‌دهند.

هدف‌های یادگیری

دانشجو پس از مطالعه این فصل قادر خواهد بود:

۱. انواع مفاهیم برنامه‌ریزی را ذکر کند.
۲. مفاهیم برنامه‌ریزی روستایی و عشایری را تعریف کند.
۳. فرایند برنامه‌ریزی روستایی - عشایری را تشریح کند.
۴. انواع برنامه‌ریزی روستایی را نام ببرد.

مقدمه

یکی از عرصه‌های مطرح در زمینه برنامه‌ریزی، برنامه‌ریزی روستایی است. سکونتگاه‌های روستایی از گسترده‌ترین عرصه‌های جغرافیایی در کشور به شمار می‌رود. به‌طوری‌که تعداد و تنوع بسیار زیاد این سکونتگاه‌ها یکی از ضرورت‌های برنامه‌ریزی روستایی در کشور است. در این ارتباط آشنایی و تسلط با رویکردهای مفهومی برنامه‌ریزان می‌تواند باعث اثربخشی برنامه‌ریزی‌های روستایی و عشایری در

سطح خرد و کلان شود. در این ارتباط پایه نظری- اداری باید اساس فرایند تصمیم‌سازی برنامه‌ریزان قرار گیرد. زیرا با اتخاذ برنامه‌های متناسب در راستای به‌کارگیری نظریه‌های مختلف است که می‌توان به چارچوبی برای برنامه‌ریزی روستایی دست یافت. در این‌باره با توجه به ویژگی‌های اجتماعی- اقتصادی روستاها باید برنامه‌ریزی بهینه در روستاها اجرا و هدف‌های توسعه محقق شود.

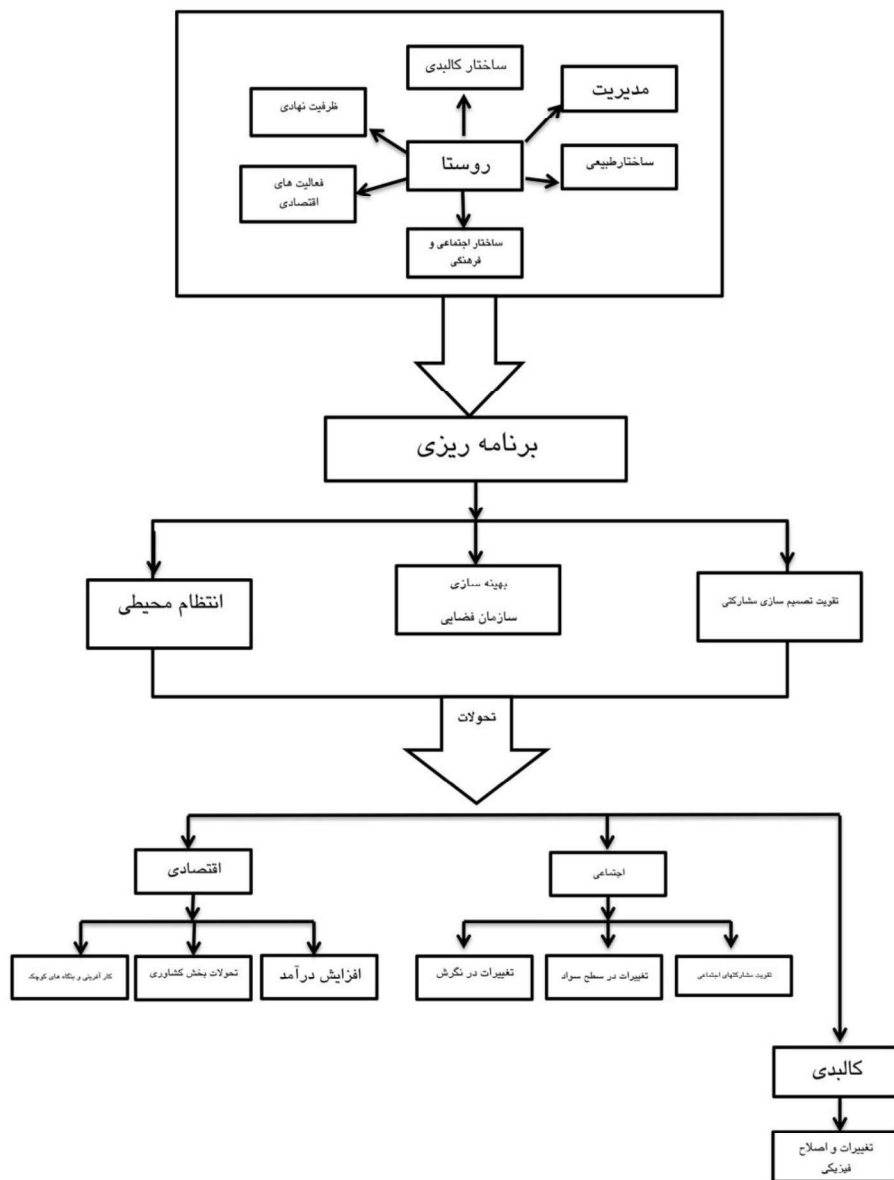
۱-۱ تعاریف و مفاهیم

۱-۱-۱ روستا

در فرهنگ دهخدا روستا در زبان پهلوی رستاک که معرب آن رستاق، رزداق به معنی ده و قریه ذکر شده‌است. در فارسی باستان‌دهی و به معنی سرزمین، کشور یا ناحیه آمده است (خسروی، ۱۳۵۸: ۳۱). از دید ودیعی روستا صورتی از استقرار انسان بر سطح زمین است که قادر است تمام مایحتاج سال خود را از درون خود تهیه کند. بنابراین ده در بنیاد کار واحدی است طبیعی و اجتماعی یا اقتصادی بسته که تمام شرایط اتکای به خویش را از لحاظ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در خود جمع دارد. بنابراین روستا کوچک‌ترین واحد جمعیتی، اقتصادی و جغرافیایی است (ودیعی، ۱۳۴۸: ۳۷). در تعریف دیگر روستا عمدتاً یک واحد همگن طبیعی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و کالبدی است که از یک مرکز جمعیت و محل کار و سکونت با حوزه و قلمرو معین ثبتي و یا عرفی تشکیل می‌شود و اکثریت ساکنان آن مستقیم یا غیرمستقیم به یکی از فعالیت‌های اصلی زراعی، باغداری، دامداری، صیادی، صنایع روستایی یا ترکیبی از این فعالیت‌ها اشتغال دارند و پیوند فرهنگی و اجتماعی عمیقی مابین جامعه آن برقرار است و در عرف به‌عنوان آبادی، قریه یا نهایتاً روستا یا ده شناخته می‌شود (ضیا توانا، ۱۳۶۹: ۵).

همچنین دکتر ابری حسینی در تعریف روستا می‌گوید: روستا پهنه‌ای جغرافیایی و واحد برنامه‌ریزی است که معیشت اکثر سکنه آن از دادوستد متقابل بین عوامل تجدیدپذیر طبیعی و رفتار انسان حاصل می‌شود و دارای نقش اصلی کشاورزی، دامداری، دامپروری، باغداری و نیز صنایع و خدمات وابسته است و سکونتگاه‌های کوچک و بزرگ و همگن واقع در آن پهنه هر یک نام و نقشی جداگانه داشته، جای مشخص و نقش تکاملی‌دهنده خاص خود را در مجموعه روستا دارا می‌باشند (حسینی ابری، ۱۳۷۸: ۶۲).

۳ مروری بر مفهوم و قلمرو برنامه‌ریزی روستایی- عشایری

نمودار ۱-۱. سیستم روستایی و تأثیر برنامه‌ریزی، (مؤلفان، ۱۳۹۵).

۲-۱-۱ عشایر

افرادی که نوع زندگی آنها از راه پرورش حیوانات است و معمولاً با برخورداری از فراورده‌های کشاورزی زیست می‌کنند و در پی چراگاه‌های طبیعی سالیانه از محلی به محل

دیگر کوچ می‌کنند را عشایر گویند. ساختار اجتماعی عشایر (کوچ‌نشینان) براساس خویشاوندی و نظام پدرتباری استوار است. در این نظام هویت و نسب فرد در رابطه با پدر تعیین می‌شود. از این‌رو گروه‌های عمده تشکیل‌دهنده یک طایفه یا ایل طبعاً گروه‌های پدرتبارند که اعضای آن‌ها خود را از یک نسل یا یک نیای مشترک می‌دانند. زندگی عشایری از چند ایل تشکیل شده که هر یک از افراد ایل از نسل شخصی واحدند. هر ایل از چند طایفه تشکیل می‌شود و هر طایفه دربرگیرنده چند تیره است که از چندین دودمان شکل گرفته است. بدین‌صورت زندگی عشایری ساختار اجتماعی ویژه‌ای دارد که این شیوه زندگی را متمایز کرده است (امان‌اللهی، ۱۳۶۷: ۱۶۱-۱۵۸).

۱-۱-۳ برنامه

تعریف لغوی برنامه براساس فرهنگ معین عبارت است از: دستور کار یک مجلس، خطابه یا انجمن، یا آنچه بر سر نامه یا کتاب بنویسند (معین، ۱۳۶۳: ۱۰۵). بنابراین برنامه از نظر لغوی در زبان فارسی دستورکار یک طرح یا پروژه است که براساس آن قسمت‌های مختلف یک برنامه تدوین می‌شود. در زبان انگلیسی برنامه معادل plan است که به معنای نمایش کالبدی چیزی مانند طرح یا نقشه به‌کار می‌رود. در زبان فرانسه نیز نقشه یکی از معانی همین کلمه است. (توفیق، ۱۳۸۵: ۲). میلر برنامه را چنین تعریف می‌کند: هر فرایند دارای سلسله مراتب در یک ارگانیزم که بتواند نظم و ترادف اجرایی را کنترل کند برنامه نام می‌گیرد، همچنین نمایش منظم و با رعایت سلسله مراتب فعالیت‌های مرتبط به هم و مربوط به یک رشته تصمیمات منظم و برحسب دوره‌های زمانی مختلف، به عبارت دیگر برنامه گاه‌نامه تصمیمات منظم براساس سلسله مراتب عملیات است (معصومی اشکوری، ۱۳۹۱: ۷۶-۷۷). در معانی و تعاریف به‌کار رفته برای کلمه برنامه، نکات مشترک عبارت‌است از: تدبیر، فرایند منظم، آگاهانه و هدف‌مند، تعیین اولویت، انتخاب، استفاده بهتر، اهمیت به زمان و آینده‌نگری. به عبارت دیگر فرایندی که طی آن به هدف و هدف‌های معینی می‌رسیم؛ یعنی مجموعه مدونی از تصمیمات آگاهانه. با بررسی معانی واژه برنامه و کاربردی که در گذشته و حال در متون رسمی کشور داشته می‌توان گفت، در متون به‌کار رفته در اسناد رسمی کشور در سال ۱۳۱۶ ابتدا واژه نقشه به‌جای برنامه به‌کار رفته است. تا سال ۱۳۲۵ کلیه فعالیت‌هایی که در شورای اقتصاد و هیئت دولت برای تهیه برنامه انجام گرفت با عنوان برنامه هفت‌ساله عمرانی و اصلاحی کشور تهیه شد، دو سال بعد عملاً با اصلاحاتی به‌عنوان برنامه هفت‌ساله عمرانی کشور به تصویب رسید (صیدایی، ۱۳۸۹: ۲).

۴-۱-۱ برنامه‌ریزی

برنامه‌ریزی از نظر لغوی به معنای انتخاب کردن است، انتخاب میان اولویت گزینه‌ها، زیرا در طول یک برنامه نمی‌توان همه چیز را برای همه کس فراهم کرد و انتخاب میان فعالیت‌ها، زیرا در یک برنامه نمی‌توان همه کارها را هم‌زمان انجام داد. برنامه‌ریزی، تخصیص منابع (منابع طبیعی، نیروی انسانی، سرمایه، ارز، مواد و مصالح و...) طبق برنامه (و نه بازار) است. استفاده بهتر از منابع محدود که البته باید انتخاب را هم حاصل محدودیت منابع دانست، تصمیم‌گیری درباره راه‌های گوناگون دستیابی به هدف‌هاست (توفیق، ۱۳۸۶: ۱). برنامه‌ریزی زمانی صورت می‌گیرد که انسان تلاشی معین و آگاهانه برای مدل‌سازی یا قالب‌برداری از محیط اطراف خود انجام می‌دهد. این تعریف اشاره به دو مسئله اساسی در برنامه‌ریزی دارد: اول آنکه متولیان برنامه‌ریزی نسبت به آنچه سعی در دستیابی و سازمان‌دهی آن براساس منطق خود دارند اشراف کامل دارند و دوم، آن‌ها با «محیط‌زیست» یا بافتی که فعالیت‌های انسانی در آن صورت می‌گیرد سروکار دارند. در مورد مسئله اول می‌توان گفت که برنامه‌ریزی عمل سازمان‌دهی توسط افرادی است که تمایل زیادی به پذیرش وضع موجود، معمولاً به دلایل اقتصادی، اجتماعی یا زیست‌محیطی ندارند (هر چند در برخی موارد این کار با هدف حفظ وضعیت موجود به هر طریقی صورت می‌گیرد). این امر بیانگر اهمیت موضوع محیط‌زیست (موضوع برنامه‌ریزی)، و سیستم اقتصادی بنیادین آن، الگوهای اجتماعی و ویژگی‌های «طبیعی» و «مصنوعی» آن است. بر این اساس، برنامه‌ریزی را می‌توان واکنشی به محیط‌زیست (که سعی در کاهش محدودیت‌های زیست‌محیطی و اعطای ماهیتی واکنشی به آن دارد) یا تمایل به شکل‌دهی آینده براساس زمان حال دانست (گالنت، ۲۰۰۸: ۱۲). از دیدگاه استعلاجی برنامه‌ریزی در واقع تصمیم آگاهانه برای یافتن راه‌های مناسب رسیدن به مطلوب انسانی و تأمین منابع لازم است (استعلاجی و مسلمی، ۱۳۸۲: ۱۰).

بنابراین برنامه‌ریزی در اصل نوعی بهینه‌سازی است، زیرا برنامه‌ریزی معادل انتخاب بهترین گزینه است و بهترین گزینه آن است که تابع هدف موردنظر را به حداکثر مطلوب سوق دهد (غفاری، ۱۳۹۰: ۱). در تعریف دیگر هیلهورست ذکر می‌کند که برنامه‌ریزی یعنی فرایند تصمیم‌گیری به منظور ترکیب درست و بهینه فعالیت‌ها در ناحیه‌ای مشخص که با توجه به هدف‌های تعیین‌شده نظام و فشارهای ناشی از منابع موجود، استفاده از سیاست با آن هماهنگ می‌شود (هیلهورست، ۱۳۷۰: ۱۱۲).

دکتر شهبازی برنامه‌ریزی را چنین تعریف می‌کند: برنامه‌ریزی یک پیش‌بینی مستدل برای آینده است. برنامه‌ریزی تفکر و جست‌وجو برای یافتن مطلوبیت‌ها در زندگی و اشتغال آتی است، برنامه‌ریزی پیش‌بینی تحولات و وقایع مورد انتظار در حال و آینده است. برنامه‌ریزی علم، فن و هنر انسان در پیش‌بینی و تعیین نیازها، کنش‌ها و واکنش‌های انسان در رابطه با انسان و انسان در رابطه با طبیعت برای زندگی آتی است (شهبازی، ۱۳۷۵: ۳۵۵). به‌طوری‌که برنامه‌ریزی، تشخیص و تعیین راهبردها، روش‌ها و سیاست‌ها و خط‌مشی‌های مناسب و نیز نیروی انسانی و تجهیزات و تسهیلات لازم در فرایند تحقق هدف‌های موردنظر در قالب یک برنامه بلندمدت و مشتمل بر طرح‌های کوتاه‌مدتی است که به تبع آن تهیه و برای اجرا آماده می‌شود (همان: ۳۱۹). برنامه‌ریزی جریانی است دائمی که انسان و جامعه را در این تلاش برای تعالی و توسعه یاری می‌دهد. برنامه‌ریزی وسیله‌ای است که طی آن هدف‌ها به صراحت و به وضوح تعریف می‌شوند، وسیله‌ای است که با آن دیگر وسایل نیل به هدف‌ها تعیین و کسب می‌شوند. هر چند صفات و مشخصات لازم برای برنامه‌ریزی در انسان بالقوه وجود دارد، ولی به دلیل تحولات اجتماعی و فرهنگی نقش اختیار و خلاقیت و هدف جدی در طرح و ساختن زندگی آینده در بسیاری از جوامع تا حد تحمل‌ناپذیری کاسته می‌شود. نخستین کوشش‌ها از سوی جغرافی‌دانانی چون کریستالر^۱ و لوش^۲ آغاز شد و پس از جنگ جهانی دوم نیز اقتصاددانانی چون میردال^۳، ایزارد^۴ و پرو، خدمات مهمی در این زمینه انجام داده‌اند. در سال‌های بعد، تین برگن^۵، فریدمن^۶ و... از جمله نظریه‌پردازانی بودند که رتبه نخستین برنامه‌ریزی را کسب کردند. در برنامه‌ریزی باید بهترین روش کار را از میان انواع روش‌ها انتخاب کرد. زیرا بیشترین بهره‌وری در انجام امور، با انتخاب بهترین روش‌ها به دست می‌آید. عدم برنامه‌ریزی به فعالیت‌های اتفاقی و بی‌نظم که هدف‌های مشخصی را دنبال نمی‌کنند منتهی می‌شود و نتایج سودمندی دربر ندارد، زیرا یکی از موارد بسیار پراهمیت در برنامه‌ریزی سیستم کنترل است. هنگامی می‌توان به کنترل امور مبادرت ورزید که از قبل مراحل اجرا و هدف‌های آن مشخص شده باشد. لذا انجام امور برنامه و هدف‌های تعیین شده، قابل کنترل نیست و به انحراف کشیده می‌شود (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۲: ۱۴-۱۳).

1. Kristaler
2. Losh
3. Mirdal
4. Isard
5. Bergen
6. Fridman

۱-۵ برنامه‌ریزی روستایی

از دیدگاه جانستون^۱، برنامه‌ریزی روستایی: تلاش برای تعیین مشکلات، سازمان‌دهی منابع و ایجاد فعالیت در مناطق روستایی است که اغلب با سیاست‌هایی از جمله تنوع بخشی به اقتصاد، جست‌وجوی نظم اجتماعی و حفظ محیط‌زیست همراه است. در این ارتباط تصمیم‌سازی و اجرا غالباً مجزا عمل می‌کنند. برنامه‌ریزی دامنه گسترده‌ای از کاربری‌های اراضی و فرایندهای اجتماعی-اقتصادی شامل: کشاورزی و جنگل‌داری، حفاظت، اشتغال و آموزش، انرژی، مسکن، گردشگری را در برمی‌گیرد. جغرافیای برنامه‌ریزی روستایی تلاش‌هایی برای ترکیب این عملکردهای برنامه‌ریزی با یکدیگر صورت می‌دهد. طوری که مکان‌های روستایی ویژه‌ای شکل می‌گیرد که نیاز به توسعه اقتصادی برای ایجاد مشاغل، خدمات و مسکن و نیز کنترل توسعه یا کاربرد منابع به منظور حمایت از توان‌های منطقه دارد. مثلاً سیاست‌های سکونت‌گاه مرکزی که تمرکز منابع را در مراکز خدماتی برنامه‌ریزی شده پیشنهاد می‌کند می‌تواند به سکونتگاه‌های پیرامونی خدمات‌رسانی کند (جانستون، ۱۹۹۸، ۵۴۰-۵۳۹). برنامه‌ریزی روستایی عبارت است از ایجاد تغییر و تحولات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی در محیط روستا با تکیه بر توان‌های محیطی روستا و بهره‌وری از امکانات و توان‌های خارج از محیط روستا (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۲: ۱۸).

برنامه‌ریزی روستایی فرایندی پیچیده و دربرگیرنده ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و... است که از سویی به بهره‌وری‌های اقتصادی حاکم بر روستاها و از سوی دیگر کارایی زیرساخت‌ها و امکانات رفاهی روستاها را به خود اختصاص می‌دهد. بنابراین برنامه‌ریزی روستایی فرایندی همه سونگر و ترکیبی است که صرفاً به‌کارکرد بخش خاصی وابسته نیست بلکه در سایه عملکردی سیستمی و ترکیبی شکل می‌گیرد. برنامه‌ریزی روستایی با بهبود اطلاعات نهادها، فنون، تکنولوژی، زیرساخت و بازاریابی وضعیت تولید و امکانات، کسب درآمد را بهبود می‌بخشد. در برنامه‌ریزی توسعه روستایی برای تحقق این مسائل ضرورتاً به تجزیه و تحلیل و پوشش برنامه‌ریزی در بخش کشاورزی توجه می‌شود و انتظار نمی‌رود که در این برنامه به اقدامات ترویجی و تأمین امکانات مربوط به گسترش در بخش‌های دیگر فعالیت اقتصادی نواحی پرداخته شود (همان: ۱۷-۱۶).